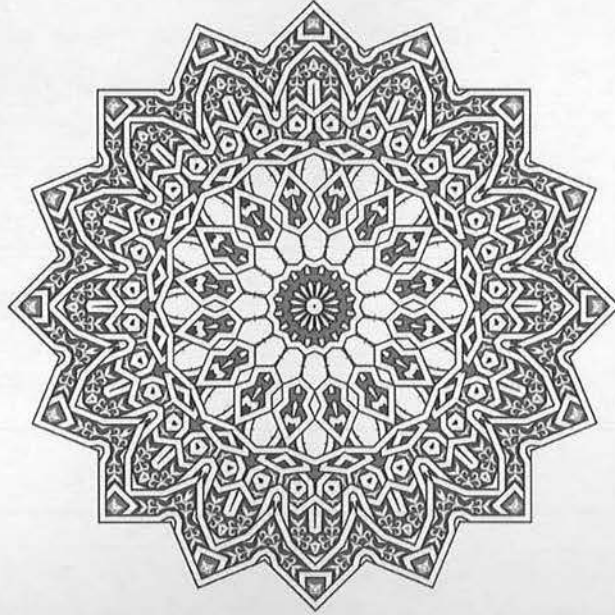

TARTIŖMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ

İSLÂMÎ İLİMLERDE KLASİK VE MODERN YAKLAŖIMLAR

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

ISBN: 978-625-6506-25-1

Sertifika No: 50201

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 110
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 36

Kitabın Adı

İslâmî İlimlerde Klasik ve Modern Yaklaşımlar

Yayın Hazırlığı

Dr. İsmail KURT – Seyit Ali TÜZ

Koordinatör

Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı, cilt:

ÇINAR MAT. ve YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.

100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Caddesi

Ata Han No:34 / 5 Bağcılar - İSTANBUL

Tel: 0212 628 96 00 - Faks: 0212 430 83 35

Sertifika No: 45103

1. Basım

Ekim 2023/ 500 adet basılmıştır.

İletişim Adresi:

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan /

İstanbul Tel: (0212) 491 19 03 - 04 – Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr – siparis@ensarneyriyat.com.tr

İSLÂMÎ İLİMLERDE
KLASİK VE MODERN
YAKLAŞIMLAR

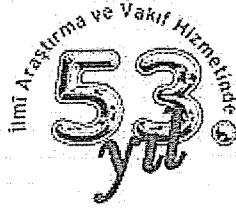
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

İstanbul, 15-16 Ekim 2022

Eresin Topkapı Hotel
Toplantı Salonu

İstanbul 2023

© Bütün hakları mahfuzdur. Bu kitap İslâmî İlimler Araştırma Vakfı tarafından yayına hazırlanmış olup tebliğlerin ilmî ve fikrî muhteva ile dil bakımından sorumluluğu tebliğ sahiplerine, te'lif hakları İSAV'a, basım organizasyonu ise anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

Toplantıyı Tertipleyenler

I- İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
Elmalıkent Mahallesi Elmalıkent Caddesi No: 4 Ümraniye / İstanbul
Tel: +90 216 474 08 60 - Faks: +90 216 474 08 75
E-Posta: 29mayis@29mayis.edu.tr

II- İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI (İSAV)
Kızıtaşı, Kâmil Paşa Sokak, No. 5; Fatih-34080/İstanbul
Tel: +90 (0212) 523 54 57 – 523 74 36 Faks: 523 65 37
Web Sitesi: <http://www.isavvakfi.org> – isav.org.tr
e-posta: isav@isavvakfi.org – isav@isav.org.tr

Kütüphane Bilgi Kartı:

İslâmî İlimlerde Klasik ve Modern Yaklaşımlar, Editör: İlyas Çelebi, 1. bs. –
İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023, 528 s.; 16x23,5 cm.

ISBN : 978-625-6506-25-1

(İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 110)

1. İslâm tarihi, 2. Kelâm, 3. Endülüs, 4. İctimaî hayat

Dizin ve kaynaklar var.

GELENEKSEL DÖNEMDE TEFSİR İLMİ

M. Taha BOYALIK*

Giriş

İslâm ilim geleneğinde tefsir ilmi çeşitli merhalelerden geçerek birçok kırılma yaşamıştır. Bunlar arasında en belirgini XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hint Alt Kıtası ve Mısır bölgelerinden başlayarak İslâm dünyasında gitgide etkili hale gelen yeni tefsir anlayışlarının yol açtığı kırılmadır. Tefsirdeki bu eksen değişikliği sadece tefsirin ve daha genelde dinî ilimlerin kendi iç dinamikleriyle açıklanamaz. Bilim, sanat, felsefe ve sanayideki devrimler ve siyasi gelişmelerin etkisiyle XVI. yüzyıl itibarıyla küresel ölçekte yaşanan yapısal dönüşümler her alanda olduğu gibi ilimlerin ve ilimler tasnifinin de gözden geçirilmesini gerektirmiştir. Metafiziğin elenmesine yönelik etkili çalışmalarla doğal ve sosyal bilimlerdeki gelişmelerin yeni ilim tasniflerini ve hiyerarşilerini gündeme getirdiği bir vasatta dinî ilimlerin mahiyeti, konumu ve hiyerarşik yapılanması da tartışmalı hale gelmiştir.

İslâm toplumunun moderniteyle yüzleşme sürecinde tefsir alanındaki gelişmeler tefsir tarihi için *geleneksel dönem-çağdaş dönem* gibi genel bir ayrıma gitmeyi anlaşılır kılmaktadır. Bu dönemler kendi içerisinde yekparelik arz etmediğinden, burada *geleneksel* ve *çağdaş* kavramları tam olarak tanımlanmış anlayış ve yönelimlerden ziyade, tarihî bir dönemece işaret etmektedir. Geleneksel ilimler şeması ve tefsir paradigmasının sınırları içerisinde açıklanamayan tefsir anlayışları ve yöntem arayışları yeni bir dönemi başlatmıştır. Geleneksel dönemde yaşayan her müfessir *gelenekçi* tanımlamasına uymayacağı gibi çağdaş dönemdeki her müfessir de *çağdaşçı* değildir. Buna rağmen, tefsirde çağdaş dönemden söz etmenin haklı gerekçeleri vardır. Çağdaş dönemde moderniteyle uzlaşmayan veya moderniteyi alternatifsiz ve geri dönüşü olmayan bir süreç olarak değerlendirmeyen *gelenekçi* yaklaşımlar da yeni terkip arayışlarıyla bu dönemin bir parçasıdır.

Geleneksel-çağdaş ayrımı farklı alanlarda farklı itibarlarla gündeme gelebilmektedir. Tefsir için bakıldığında Hint Alt Kıtasında Seyyid Ahmed Han (ö. 1898), Çerağ Ali (ö. 1895) ve Abdullah Çekrâlevî (ö. 1914) gibi isimlerin etrafında oluşan Kur'ancılık Akımı

* Doç. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, mtboyalik@29mayis.edu.tr
mtboyalik@gmail.com

(*Kur'âniyyûn*) ile Mısır'da Muhammed Abduh'un (ö. 1905) öncülük ettiği Kur'an'a dönüş söylemleri geleneksel dönemden çağdaş döneme geçişte bir milattır. Aslında İslâm ilim tarihinde geleneksel ilim anlayışlarına yönelik yöntemsel eleştiriler ve bu konudaki arayışlar Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) gibi âlimlerin yaşadığı XVII. yüzyıla kadar geri götürülebilir. Yine çağdaş dönemdeki Kur'an'a dönüş söylemleri ve Kur'an metnini merkeze alan yöntem arayışları kökenlerini İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi âlimlerde bulmaktadır. Fakat tefsirde çağdaş dönemin başlangıcı için modernitenin etkilerinin açıktan hissedildiği, geleneksel yapılara karşı belli oranda toplumsal bir karşılığı da olan entelektüel akımların tezahür ettiği ve kendine özgü bir literatürün olduğu XIX. yüzyılın ikinci yarısını almak yerinde bir yaklaşım olacaktır.

Bu yazıda, kabaca İslâm tarihinin başlangıcından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar süregelen geleneksel tefsir anlayışları, özellikle ana akımlar itibara alınarak tasvir ve tahlil edilecektir. Geleneksel dönemde tefsir ilminde neyin amaçlandığı, bu amaçlara ulaşmak için hangi yöntemlerin kullanıldığı ve neticede nasıl bir literatür olduğu ortaya konularak geleneksel tefsir birikiminin imkânları ve tenkide açık tarafları tarih yanlılığına düşmekten kaçınılarak tartışılacaktır.

1. Kur'an ve İlimler

Kur'an ve sünnetin dolaylımsız bilgisine sahip olan sahabe neslinin ardından dinî bilginin elde edilmesi için yöntemsel araçlara ihtiyaç duyulmuş, II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren dil ve din ilimleri bütünleşik bir sürecin parçaları olarak tedvin edilmiştir. Hicri ikinci asrın başlarından itibaren lügat, nahiv, tefsir, hadis, fıkıh ve kelam ilimlerinin temellerinin eş zamanlı olarak atıldığını görmek için lügat ve nahivde Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791), Hadis'te İmam Mâlik'in (ö. 179/795), Fıkıh'ta İmam Ebû Hanife'nin (ö. 150/767), tefsirde Mukatil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) ve kelamda Vâsıl b. Âtâ'nın (ö. 131/748) attığı adımlara bakmak yeterlidir. Aynı yüzyılın sonlarına doğru ilim zümreleri ayrıışmış ve her ilmin kendine özgü literatürü zenginleşmeye başlamıştır.

Geleneksel dönemde dinî ilimler arasında tefsir ve hadis doğrudan nasları konu alırken fıkıh, kelam ve tasavvuf kendi konuları çerçevesinde nasları bilgi kaynağı olarak kullanmıştır. Başlangıçta Kur'an ve sünnet bilgisiyle genel istinbat melekesi sorunların çözümü için yeterli olsa da nüzul döneminden uzaklaşma ve mekânsal genişlemenin de etkisiyle çözümlenmesi gereken olgular gitgide daha kar-

maşık hale gelmiş, yöntemsel araçlara ve uzmanlaşmaya ihtiyaç duyulmuştur.

Nasların bireysel, toplumsal ve entelektüel hayatta karşılaşılan bütün sorunlara sarahaten ve ayrıntısıyla çözümler getirmediği açıktır. Bu noktada gelenek, nasları yorumlayarak meseleleri ilahî irade doğrultusunda çözümlenme amacıyla, naslar dışındaki bilgi kaynaklarına da dinî düşüncede yer açmıştır. Bu yer açma sürecinde önce İslâm düşüncesinin kendi iç hesaplaşması olarak Ehl-i hadis-Ehl-i rey çatışması, sonra dışa yönelik olarak Yunan ilimleri-İslâm ilimleri çatışması dikkat çeker. Her iki çatışma da naslar dışındaki bilgi kaynaklarına yönelik açılımlarla sonuçlanmış ve İslâm düşüncesine özgü terkiplere yol açmıştır. Akıl, duyu, tecrübe, vicdan ve keşif gibi insanî yetilerin dinî dairede meşruiyet kazanması ve bunlarla ilgili temayüllerin, zümrelerin ve uzmanlıkların oluşmasıyla birlikte tefsirin Kur'an'ı konu alma biçimi de sorgu konusu haline gelecektir. Diğer bilgi kaynaklarının yanı sıra Kur'an'ı da bilgi kaynağı olarak kullanma ve hatta öncelikle en temel kaynak olan Kur'an'daki bilgileri tüketme iddiasındaki her bir dinî ilim, ilk bakışta bir sınırlama olmaksızın Kur'an'ı konu alıyor görünen tefsir ilmi için bir sınırlama getirir. Kendi konuları ve yöntemleri çerçevesinde fıkıh ahkâm âyetlerine, kelam itikadî âyetlere, tasavvuf, mev'ize ve ahlâk gibi disiplinler irfan ve hikmet alanındaki âyetlere başvurarak hükümleri istinbat ederken, teşekkül döneminde tefsirin önüne iki seçenek çıkmıştır: Birincisi Kur'an'a dair her türlü bilgi ve istinbatı uhdesine alarak Kur'an'ı bilgi kaynağı olarak kullanan ilimlere karşı Kur'an metniyle sınırlı bir çerçevede alternatifler oluşturmak, ikincisi ise Kur'an'ı bilgi kaynağı olarak kullanan disiplinlerde ortaya konulan veri, nazariye ve tevil sistemlerini meşru görerek tefsirin diğer ilimler arasındaki konumunu ve Kur'an incelemesindeki yöntem ve işlevlerini gözden geçirmek.

Geleneksel dönemde ilk seçenek sistemli bir kabul görmemiş, Hariciler gibi doğrudan Kur'an metninden hareket etmeyi benimseyen yaklaşımlar siyasî boyutlu söylemlerin ötesinde köklü ilim gelenekleri oluşturamamışlardır. İlimlerin teşekkül sürecinde tefsirde metin merkezli istinbata yönelik nazarî teşebbüslere ve âyetlerin tevilî için diğer ilimlerden bağımsız yöntem arayışlarına rastlanmaz. Müfessirler ilahî iradenin İslâm'daki tecellisi için Kur'an'ın sarîh naslarının yeterli olmadığı konusunda diğer zümrelerle ittifak halindeydi. Bu noktada tefsir ilminin Kur'an'ı bilgi kaynağı olarak kullanan birçok ilim arasında hangi boşluğu doldurduğu ve tefsir formasyonunun ne anlam ifade ettiği sorgu konusudur.

Diğer bilgi kaynaklarının yanı sıra Kur'an âyetlerini de delil olarak kullanan disiplinlerin teşekkülüyle, âyetlerden murâd-ı ilâhînin istidlal edilmesi sadece tefsir ilminin uhdesinde olmaktan çıkmış bulunuyordu. Fakat dilsel bir söylem olarak binlerce âyetten oluşan Kur'an'a sadece istidlal için başvurulması ve ona belli konular açısından seçmeci yaklaşılması sınırlı bir inceleme alanına karşılık gelir. Müslümanlar için Kur'an sadece bir istidlal aracı olmayıp dinî ve entelektüel yaşantıda her bir âyet değer ifade eder. Bu noktada geleneksel tefsir; tevil ve istidale kaynaklık edecek nazârî ve yöntemsel araştırmayı diğer disiplinlere bırakarak, istisnasız her bir âyeti ele alacak şekilde, *Kur'an'ın dilsel ve tarihî bir söylem olarak incelenmesine* yoğunlaşmıştır. Yöntem meselesi ve Kur'an'ın konu odaklı tevilî İslâm düşünce tarihinde neredeyse bütün zümrelerin ilgi alanına girerken, Kur'an'ı dilsel ve tarihî bir söylem olarak ele alan yegâne disiplin tefsirdir. Geleneksel tefsirin ana damarında öncelikli olarak her bir tekil âyetin orijinal anlamının tespit edilmesi hedeflenmiş, ikinci olarak bu orijinal anlam üzerine bina edilebilecek anlam katmanları üzerinde durulmuş, anlamın dil, rivayetler ve Kur'an ilimleri zemininde tespit edilemediği tevile açık konularda ise fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi disiplinlerde ortaya konulan nazariyelere ve tevil sistemlerine başvurulmuştur. Öte yandan belli ilimler açısından konulu denebilecek şekilde yazılan fikhî, kelâmî ve işârî tefsirler de kendine özgü bir literatür oluşturmuştur. Tefsir literatürünün bir parçası olan bu eserlerde tefsir formasyonundan ziyade ilgili ilimlerdeki formasyonlar öne çıkmaktadır.

2. Geleneksel Tefsirin Doğal Alanı: Dilbilgisel, Tarihî ve Edebî İnceleme

Kur'an'ı Kerim'in *dilsel bir söylem olarak* incelenmesiyle *ihiti-va ettiği belli konular bakımından* incelenmesi arasında ayırım gözetilmelidir. Kur'an'ın *dilsel bir söylem olarak* incelenmesi; (I) Arap dilinin kuralları, (II) metin içi ve metin dışı/tarihî bağlam ve (III) edebî değer bakımından olabilir. Bunlardan birincisi alt dallarıyla dilbilgisi (*nahiv*) ve sözlükbilimle (*lügat*), ikincisi rivayetler ve Kur'an ilimleriyle, üçüncüsü ise belagatle alakalıdır. Dilbilgisel, edebî ve bir ölçüde tarihî inceleme muhtevasına bakılmaksızın Kur'an'ın tamamına şamil olabildiğinden ve Kur'an'ı bu açılardan incelemeyi tefsirden başka bir ilim üstlenmediğinden geleneksel tefsirde bu üç alan özellikle öne çıkmıştır.

Kullanım öncesi seviyede âyetlerin ses düzeni, kelime anlamı, kelime yapısı ve cümle yapısı bakımından ele alınması dilbilgisel tefsirin, kullanım seviyesinde sözün kazandığı ikincil/edebî anlamların tespiti edebî tefsirin işidir. Âyetlerin metin içi ve metin dışı bağlamının açığa çıkarılması için rivayetlere ve Kur'an ilimlerine başvurulur. Dilbilgisi, rivayetler ve Kur'an ilimleri çerçevesindeki araştırma âyetlerin nüzul ortamındaki orijinal anlamlarını, edebî araştırma ise bağlamsal anlam inceliklerini tespit etme imkânı sunmaktadır.

2.1. Dilbilgisi ve Tefsir

İslâm ilim tarihinde Kur'an'ın aslına uygun şekilde muhafazası ve doğru anlaşılması için bir tür araç olarak ortaya çıkan dil ilimleri kısa sürede müstakil hale gelmiştir. Başlangıçta Arap alfabesi için noktalama ve harekeleme sisteminin geliştirilmesi gibi en temel dilbilgisel adımlar bile dinî saiklerle atılırken, Halil b. Ahmed ve öğrencileri, müstakil dil çalışmalarına yönelerek daha ikinci asır tamamlanmadan Arap dilinin kapsamlı bir sözlüğünü hazırlamışlar ve sesbilgisinden cümle yapısına Arap diline dair genel kuralları belirlemişlerdi. Bu çalışmalarda vahiy dilinin korunması ve Kur'an'ın anlaşılması muharrik bir güç olsa da bunları tefsir şemsiyesi altında değerlendirmek mümkün değildir. Tefsirin kapsamını aşan bu çalışmalar Kur'an'ın dilsel açıdan incelenmesine esas teşkil edecektir.

Arap diline dair nazarî ve yöntemsel incelemenin dil ilimlerinin sorumluluğuna geçmesi tefsirin bu konularda dil ilimlerine tamamen bağımlı bir tatbikat alanı haline geldiğini göstermez. Tefsir geniş bir dil malzemesinin özel bir ilgiyle ve ayrıntısıyla çözümlendiği bir alan olarak dilbilim tartışmalarını ve nazariyelerini besleyen ve gözden geçirmeyi gerektiren bir kaynak olmayı her zaman sürdürmüştür. Dahası tefsir, dil ilimlerinin tarihî gelişimini de belirlemiştir. Arapçanın Kur'an'ın nazil olduğu biçimini muhafaza etme ve Kur'an'ı anlama dolaylı hedefleri doğrultusunda İslâm sözlükbilim ve dilbilim geleneği art zamanlı incelemelerin yerine eş zamanlı incelemelere yönelmiş ve mukayeseli dil çalışmalarına ilgi duyulmamıştır. Kur'an'ın otoritesi sadece dil ilimlerinin değil daha temelde Arap dilinin kaderini de belirlemiştir. Arapça dışında orijinal dilbilgisini ve kelime dağarcığını on dört yüzyıl boyunca sabit ve canlı şekilde koruyan başka bir dil bulmak zordur. Geleneksel dönemde Kur'an'ın sağladığı standartla ilmi Arapçanın ses düzeni, kelime yapısı ve cümle yapısında önemli değişiklikler gözlenmediğinden ve sözlük çalışmalarında nüzul asrında geçerli olan anlamların tespiti öncelikli hedef olduğundan, dilbilgi-

si çerçevesindeki tefsir faaliyetinin lügat ve geniş anlamıyla nahiv ilmindeki gelişmelerle süreklilik arz ettiği söylenebilir.

Âyet tertibine göre yazılan geleneksel tefsirlerde kelime anlamının tespiti öncelikli bir yere sahiptir. Bu konuya özellikle eğilen *garîbu'l-Kur'an*, *meâni'l-Kur'an*, *i'râbü'l-Kur'an*, *müteşâbihu'l-Kur'an* gibi alt literatürler de oluşmuştur. Kur'an'da geçen kelimelerdeki ince ayrımlar (*furûk*), nadir kullanım (*garâbet*), çok anlamlılık (*iştirâk*) ve referansın müphemliği gibi durumlar kelime seviyesindeki anlam tespitini güçleştirmektedir. Örneğin Kur'an'da kullanılan *hamd* kelimesi ile *şükür*, *medih* ve *senâ* kelimeleri arasında bir çok tartışmaya yol açan ince ayrımlar vardır.¹ *Kar'/kur'u* kelimesine² hem *hayız* hem *tuhur* anlamları;³ *asr* kelimesine⁴ *zaman*, *akşam vakti* ve *ikindi namazı* anlamları verilebilmektedir.⁵ *Beyyine* kelimesinin⁶ referansı olarak Hz. Peygamber, mucize, Kur'an ve Cebrail ihtimalleri söz konusu edilmiştir.⁷ Kelime anlamlarının tespiti, garip kelimelerin açıklanması ve ince ayrımların belirlenmesi sözlükbilim formasyonunu, muhtemel anlamlar veya referanslardan birinin bağlamsal olarak tercih edilmesi ise tefsir formasyonunu gerektirmektedir.

Sözlüksel bir açıklamaya ihtiyaç duyulmayan bir âyet bulmak neredeyse imkansızdır. Mesela besmeledeki *ba* harf-i cerri, *ism*, *lafza-i celâl*, *rahmân* ve *rahîm* kelimelerinin her biri tefsirlerde kapsamlı açıklamalara konu olmuştur. Kelimelerin anlamlarına dair açıklamalar farklı alanlarla irtibatlı olabilmektedir. Besmelede *ism* lafzı açıklanırken bu kelimenin kök anlamının tespiti iştikak tartışmalarına, lafza-i celalin müştak mı yoksa câmid mi olduğu, *ilâh* lafzından dönüşüp dönüşmediği ve bir kök anlamına sahipse bunun *elihe*, *elehe* ve *velihe* fiillerinden hangisiyle ilişkilendirileceği meselesi sarf ve iştikak tartışmalarına, *rahmân* ve *rahîm* kelimeleri *fa'lân* ve *fa'îl* vezinlerinin anlamıyla ilgili sarf tartışmalarına ve yine bu isimlerin kökündeki *humuvv* anlamının Allah Teâlâ'ya nispeti kelimeler tartışmalarına yol açmıştır.

Kelimelerin yapısı, ses düzeni ve kıraat farklılıkları da geleneksel tefsirin önemli bir uğraş alanıdır. Kelime yapısı incelemesi çoğu

¹ Bu konudaki tartışmalar için bk. Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü*, s. 377-431.

² Bakara, 2/228.

³ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, IV, 87-103.

⁴ Asr, 103/1.

⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 793-794.

⁶ Beyyine, 98/1.

⁷ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, V, 328.

zaman anlamın tespitine katkı sunarken sesbilgisini ilgilendiren açıklamalar böyle değildir. Nitekim sesbilgisi konularında tefsirin sınırları sıklıkla aşılabilmektedir. Mesela Ferrâ (ö. 207/822), Fâtiha'daki *el-hamdülillah* ifadesinin tefsirinde *hamd* kelimesinin sözlük anlamına bile değinmezken, bedevilerin kıraat kapsamında olmayan *el-hamdülüllah* ve *el-hamdilillah* seslemeleri üzerinde genişçe durmuştur.⁸ Zeccâc (ö. 311/923) bu yaklaşımı tefsirde sadece rivayete dayanan kıraatlerin söz konusu edilmesi gerektiğine dikkat çekerek eleştirmiştir.⁹ Yine Zemahşerî (ö. 538/1144) besmelenin başındaki *bâ* harf-i cerrinin Arapçada niçin kesre seslendiğini gerekçelendirirken veya *isn* kelimesinin seslenişine dair ayrıntılı bilgiler verirken¹⁰ tefsirin kapsamının dışına çıkmaktaydı. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Sesbilgisini ilgilendirmekle birlikte daha ziyade rivayet meselesi olan kıraat farklılıkları geleneksel tefsirin önemli bir uğraş alanıdır. Bu konuda önemli bir sorun birçok klasik tefsirde sahih kıraatlerle şaz kıraatlerin ayrıştırılmadan verilmesidir. Özellikle Zemahşerî ve takipçileri, Ebû Hayyân (ö. 745/1344) gibi bazı istisnalar dışında, bu konuda mütesahil davranmışlardır.

Âyetlerde cümle yapısından kaynaklanan anlam bulanıklığına çokça rastlandığından cümle yapısı çözümlemesi geleneksel tefsirin en başta gelen uğraşlarından olmuştur. Cümle yapısının birden fazla çözümlemeye muhtemel olduğu durumlarda yapılan çözümlemeler literal anlamın tespitinde belirleyici hale gelmektedir. İ'rab vecihlerinin belirlenerek bir ifade veya cümlenin kaç farklı yapıya çözümlenebileceğini tespit etmek dilbilgisi uzmanlığıyla, tarihî verileri, rivayetleri ve Kur'an ilimlerini kullanarak muhtemel cümle yapıları arasında tercihler yapılması ise tefsir formasyonu ile alakalıdır. Klasik tefsirlerde cümle yapısı tahlillerinde genelde tefsir formasyonunun yeterince kullanılmayıp i'rab vecihlerinin sıralanarak bırakılması önemli bir sorundur. Âyetlerin muhtemel olduğu yapılar tespit edildikten sonra rivayetler ve Kur'an ilimleri gibi araçlara başvurularak mümkünse literal anlamlardan biri öne çıkarılmalıdır. Taberî (ö. 310/923) gibi erken dönem müfessirleri bu konuda oldukça başarıyla dilbilgisel ve edebî tefsirde öne çıkan Zemahşerî ve birçok takipçisi genelde i'rab vecihlerini sıralamakla yetinmişlerdir.

⁸ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 3-4.

⁹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 45.

¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşâf*, I, 4-5.

2.2. Rivayet ve Tefsir

Tefsir faaliyetinin başlangıçta tarihî bağlam ve rivayet bilgisiyle sınırlı bir çerçevede anlaşıldığını gösteren nakiller vardır. Vâhidî, İbn Sîrîn'den şunu aktarır: "Ubeyde'ye Kur'an'dan bir âyet sordum, o da şöyle dedi: Allah'tan kork ve doğru konuş! Kur'an'ın hangi olaylar üzerine indiğini bilenler gitti."¹¹ Ubeyde burada âyetin anlamının kesin olarak belirlenmesini kastetmiş olmalıdır. Anlamanın şâri'in açıklamasına veya tarihî bağlam bilgisine bağlı olduğu durumlarda Hz. Peygamber'den nakledilen sahih rivayetlerle sahabenin müşahedesine dayanan sahih rivayetler bağlayıcıdır. Ne var ki geleneksel tefsir faaliyetinde bağlayıcı rivayetlerin bir ağırlığından söz edilemez. Söylem düzeyinde otoritelerin bilgisi öne çıkarılırken fiiliyatta dilsel meseleler öne çıkmaktadır. Bunun sebebi tek tek âyetlerle ilgili olarak bakıldığında Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerin son derece sınırlı olması ve nüzul sebeplerine dair rivayetlerin hem nadir hem de sıhhat bakımından tartışmalı olmasıdır.

Âyetlerin Mushaf tertibine göre ele alındığı en yaygın tefsir formunda *bağlayıcı rivayetler* fazla etkin değildir. Rivayet konusunda asıl etkin olan, çoğu doğrudan müşahedeye dayanmayan *mevkuf* rivayetlerle tabî'n ve tebe-i tabî'nin kendi görüşlerini ifade eden *maktû* rivayetlerdir. Bir araştırmada zayıf ve mevzu rivayetler ayrıştırılmaksızın ortaya konulan rakamlara göre bütün tefsir rivayetlerinin %47'si tâbiünden (30.189 rivayet), %31'i tebe-i tâbiünden (19.976 rivayet), %18'i sahabeden (11.739 rivayet) ve yalnızca %4'ü Hz. Peygamber'den (2475 rivayet) gelmektedir.¹² Rivayetlerin kaynağı ve sıhhat derecesinin ötesinde seçimi ve âyetlerle ilişkilendirilmesi de yorum unsuru içerebildiğinden, âyetlerin en atomik birimlerine kadar incelendiği tefsir faaliyetinde rivayetle kesin anlama ulaşılması nadiren karşılaşılan bir durumdur. Örneğin dil ve belagat düzleminde onlarca meselenin gündeme geldiği Fâtiha tefsirinde bağlayıcı türden sadece birkaç rivayete rastlanır. Necm sûresinde sadece cümle yapısı konusunda çözümlenmesi gereken kırkın üzerinde sentaktik bulanıklığa rastlanırken bu yerlerde rivayetler suskundur. Öte yandan rivayet kavramı bağlayıcılıkla kayıtlı olmadan kullanıldığında rivayetlerin tefsirdeki etkinliği artmaktadır. Bağlayıcı olmayan rivayetler anlamı kesin olarak belirleme imkânı vermese de tefsir, tevil ve tercih süreçlerinin birer parçası olarak etkin şekilde kullanılmıştır.

¹¹ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 9.

¹² *Mevsû'atu't-tefsîri'l-me'sûr*, I, 421-422.

IV. (X.) yüzyıldan itibaren tefsirlerde isnatların hazfi olgusu yaygın şekilde görülmeye başlamıştır. Özellikle Taberî, İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Sa'lebî (ö. 427/1035) ve Vâhidî (ö. 468/1076) gibi isnat zincirlerinin birer halkası olan müfessirlerin tefsir rivayetlerini derledikleri kapsamlı tefsirlerin ardından, kabaca VI. (XII.) yüzyıl ve sonrasında yazılan birçok klasikleşmiş tefsirde isnatlar hazfedilerek rivayet malzemesi önceki tefsirlerden nakledilmiştir. Bu eserlerde rivayetlerin sıhhat ve muhteva bakımından değerlendirilmeden aktarılması önemli bir sorundur. Genelde aynı âyete dair çok sayıda rivayete yer verilip bunların bağlayıcılığıyla ilgili kanaat serdedilmemiştir. Rivayetlerin anlamın tespitiinde işlevsel hale gelmesi için önce hadis formasyonu sıhhat derecelerinin belirlenmesi, ardından tefsir formasyonu bağlamsal olarak değerlendirilmeleri gerekir. Müteahhir dönemde (kabaca Zemahşerî ve sonrası) yazılan birçok tefsirde rivayetler derlemeci tefsirlerden nakledilirken ne hadis ne de tefsir formasyonu yeterince işletilebilmiştir.

Geleneksel tefsirlerde dikkat çeken bir husus da Ehl-i kitap kaynaklı isrâiliyât rivayetlerinin nakledilmesidir. Bu rivayetler Ehl-i kitap geleneğiyle müşterek meselelerin tespiti ve bu gelenekteki verilerin değerlendirmeye alınabilmesi bakımından önem arz eder. Geleneksel dönemde İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi âlimler tefsire belli sınırlar çizerek tefsirde sadece sahih rivayetlere yer verilmesi gerektiğini savunmuşlar ve çağdaş dönemde de bu söylem takipçi bulmuştur.¹³ Bu noktada geleneksel müfessirlerin naklettikleri her rivayeti benimsemedikleri, Ehl-i kitap kaynaklı rivayetlerin doğruluk derecesi hakkında kesin hükümler vermediği, bunların tetkikinin okura bırakıldığı ve nihayet doğruluk değerleri bir yana konulduğunda bunların nakledilmiş olmasının Ehl-i kitap geleneğiyle irtibat kurulması bakımından önemli bir boşluğu doldurduğu akılda tutulmalıdır.

2.3. Kur'an İlimleri ve Tefsir

Rivayetlerin kesin çözüm sağlamadığı konularda müfessir orijinal anlamları belirlemek için çoğu zaman dilbilgisi ve Kur'an ilimleriyle baş başa kalmaktadır. Sesbilgisi, kelime anlamı, kelime yapısı ve cümle yapısına dair meseleler dilbilgisi çerçevesinde ele alınarak muhtemel anlamlar belirlenirken, anlam ihtimalleri söz konusu olduğunda nihai anlamın bağlamsal olarak tayin edilmesi Kur'an ilimlerine başvurmayı gerektirir. Anlamın tayininde siyak-sibak, metin içi her

¹³ Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi*, s. 231 vd.

türlü münasebet, sûre bütünlüğü, nüzul vasatıyla ilgili her türlü tarihi veri, âyetlerin tarihlendirilmesi, nüzul sebepleri ve yeri gibi Kur'an ilimleri konuları önem kazanır.

İlk beş asırda Kur'an ilimleri alanında müstakil bazı eserler yazılmakla birlikte tefsir mukaddimelerinde bu konular topluca incelenmekteydi. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Sehâvî (ö. 643/1245) gibi isimlerin derlemeci çalışmalarının ardından Zerkeşî (ö. 794/1392) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle Kur'an ilimlerinde yeni bir dönemi başlatmış, Suyûtî (ö. 911/1505) ve İbn Akîle (ö. 1150/1737) gibi âlimler onun açtığı yolda Kur'an ilimlerini müstakil olarak inceleme geleneğini derinleştirmişlerdir. Kur'an ilimlerinin topluca ve genişçe ele alındığı bu çalışmalar çağdaş dönemde tefsir usulü kapsamında değerlendirilebilse de bunların tefsir için kendine yeter bir usul vaz etme iddiasıyla ortaya konulmadığı ve bu ilimlerdeki nazarî içeriğin büyük ölçüde dilbilgisi, belagat ve fıkıh usulü gibi ilimlerden devşirildiği aşıkardır. Nazarî yönü bulunan Kur'an ilimlerinin diğer nazarî ilimlerle ilişkisi ayrıntılı şekilde incelenmeyi beklemektedir.

Geleneksel tefsirlerin rivayetlerin değerlendirilmesinde olduğu gibi Kur'an ilimlerinin etkin şekilde kullanılması konusunda da zaaf-ları vardır. Özellikle müteahhir dönem tefsirlerinde çoğu zaman dilbilgisel ihtimallerin veya aynı konudaki farklı rivayetlerin peş peşe sıralanmasıyla yetinilmiştir. Halbuki dilbilgisel ihtimallerin ortaya konulması dilbilgisi formasyonu, rivayetlerin tespiti ise hadis-tarih formasyonu ile ilgilidir. Tefsir formasyonunu ilgilendiren aşamada Kur'an ilimleri, metin içi ve metin dışı bağlamın belirlenmesi için müfessirin elindeki en önemli araç olarak etkin şekilde kullanılmalıdır.

2.4. Belagat ve Tefsir

İslâm ilim tarihinde başlangıçta edebî tenkit formunda olan edebî incelemeler zamanla nazarî hale gelerek belagat ilmine evrilmiştir. Belagatin sistematik bir disiplin olarak tesisi konusunda ilk büyük adımları Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) atmıştır. Cürcânî *Delâilü'l-i'câz* adlı eseriyle meânî ilmini, *Esrârü'l-belâga* adlı eseriyle ise beyan ilmini tesis etmiş, sonrasında Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Sekkâkî (ö. 626/1229) onun başlattığı belagat projesini ileriye taşımışlardır. Meânî ilminde sözün muktezâ-i hale göre dizim keyfiyeti, beyan ilminde dolaylamalı anlatımlar, bedî ilminde ise sözün lafzî ve manevî güzelleştirici unsurları olan bedî sanatları incelenir. Cürcânî-Râzî-Sekkâkî çizgisindeki ana akım belagat geleneğinde bedî sanatları edebî değer konusunda belirleyici görülmemiş ve bedi

ilmi meânî ile beyanın mütemmim cüzü olarak değerlendirilmiştir. Meânî ve beyân incelikleri sözün edebî değerinin aslî kaynakları olmakla birlikte, edebî değer gerek ve yeter şartlarını sadece, her bir sözde kendini gösterebilen meânî incelikleri karşılamaktadır.

İlk dört asır edebî tenkit geleneğinde beyan ve bedî konuları ön plandayken V. (XI.) asırda Kur'an'ın i'cazı tartışmalarının bir semeresi olarak meânî ilmi geliştirilmiştir. Kur'an'da tek bir sûre ile meydan okunmuş¹⁴ ve İslâm'ın önüne geçmek için her şeyi göze alan inkârcı muhataplar buna bir karşılık verememişlerdir. İ'caz mektebinde buradan hareketle bir olgu olarak değerlendirilen *tek bir sûre ile aciz bırakma* (i'câz), sarfe görüşü bir kenara konulduğunda, ancak edebî değerle, her sûrenin i'cazını açıklayacak şekilde edebî değer ise ancak sözdizimiyle (*nazım*) açıklanabilmektedir. Abdülkâhir el-Cürcânî tek bir sûre ile i'cazı temellendirmek üzere çıktığı yolda sözdizimi nazariyesini ve sözdizimini inceleyen meânî ilmini geliştirmiştir.¹⁵ Beyan ve bedî sanatları sadece bazı sözlerde, sözün dizimiyle alakalı meânî uygulamaları ise belli bir bağlamda söylenmiş her sözde kendini göstermektedir. Her bir sözün edebî değerlendirmesine imkân veren meânî yönteminin geliştirilmesi tefsirin önüne geniş bir alan açmış¹⁶ ve bu alanda âyetlerin ihtiva ettiği edebî anlam incelikleri ve bağlamsal ikincil anlamlar ortaya konulmuştur. Geleneksel müfessirler Kur'an'daki bir sözün kelime seçimi, takdim-tehir, hazif-zikir, izmar-izhar, fasıl-vasıl, tarif-tenkir, tekit ve kasr gibi tercihlî sözdizimi uygulamaları bakımından daha uygun şekilde dizilemeyeceği konusunda söz birliği halindedir. Cümle düzeyindeki edebî kusursuzluk iddiası sûre düzeyinde beşeri aciz bırakma (i'caz) iddiasına kadar götürülmüştür. Bu yaklaşım âyetlerin en atomik birimlerine kadar incelenerek edebî anlam inceliklerinin tespit edilmesine yol açmıştır.

Kur'an'ın dilbilgisi ve rivayet açısından ele alınmasında belli bir doygunluğa ulaşıldığı beşinci yüzyılda meânî merkezli edebî inceleme tefsir ilminin doğal inceleme alanlarından biri haline gelmiştir. Zemahşerî *el-Keşşâf*'ta meânî yöntemini Kur'an'ın başından sonuna kadar sistematik şekilde uygulayarak tefsirde belagatin öne çıktığı yeni bir dönemi başlatmıştır. Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) bu yönüyle *el-Keşşâf*'ı tefsirde müteahhirin döneminin başlangıcına yerleştirir. Ona göre Zemahşerî öncesinde müfessirler "Kur'an'ın anlamlarını or-

¹⁴ Yûnus, 10/38; Bakara, 2/23.

¹⁵ Bu konuda bk. Boyalık, *Dil, Söz ve Fesâhat*, s. 22-29.

¹⁶ Meânî yöntemi ve tefsirdeki yansımaları için bk. Boyalık, "Abdülkâhir Cürcânî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi", s. 229-234.

taya koymuşlar, onun yapılarını çözümlemişler, kasıtlarını açıklamışlar ve hükümlerini düzenlemişlerdir.” Zemahşerî’nin başını çektiği sonraki müfessirler ise “öncekilerin yaptıklarının yanı sıra Kur’an’ın i‘cazının delillerini açığa çıkarmışlar” ve “ancak seçkin gözlerin görebildiği değerli anlamları ve keskin kulakların işitip yakalayabileceği ince ayrımları ihtiva eden parlak ve mühim sanatlarla (*fünûn*) dolu seçkin eserler vermişlerdir.”¹⁷ Zemahşerî sonrası tefsir geleneğinin ana damarı gerek müstakil telif gerekse şerh-hâşiye literatürü bakımından dilbilgisi, rivayetler, Kur’an ilimleri ve özellikle de belagat merkezli olarak gelişim göstermiştir.

3. Tevil Sistemleri ve Tefsir

İlimlerin tasnifine yönelik Antik Yunan’a kadar giden çabalar İslâm döneminde dinî ilimlerin konumunu belirleme ihtiyacına binaen ivme kazanmıştır. Kindî (ö. 252/866 [?]) ve Fârâbî (ö. 339/950) gibi öncülerden Taşköprizâde (ö. 968/1561) ve Saçaklızâde’ye (ö. 1145/1732) uzanan süreçte yapılan tasnifler, din-felsefe ve vahiy-akıl ayrımları bağlamında dinî ilimleri aklî ve tabîî ilimler arasında uygun bir konuma yerleştirme gayretinde olmuştur. Aklî ilimler-naklî ilimler şeklindeki en genel ayrım esas alınırsa nakli ilimlerin altında dinî ilimler diye bilinen tefsir, hadis, kelam, fıkıh ve tasavvuf ile birçok alt dalıyla dil ve belagat ilimleri yer alır.

Dinî ilimleri nakille sınırlandırıp akıldan bütünüyle bağımsız olarak düşünmek mümkün olmadığı gibi bu ilimlerde naklin ve aklın konumuna dair kesin sınırlar çizmek de güçtür. Varlıklarını İslâm vahyine borçlu olan bu ilimlerde dinî naslar doğrudan konu alınmış veya bilgi kaynağı olarak kullanılmıştır. Tefsir ve hadis doğrudan dinî nasları konu alırken fıkıh, kelam ve tasavvuf kendi konu ve yöntemleri çerçevesinde nasları bilgi kaynağı olarak kullanmaktadır. Bu ikinciler kendi konuları açısından bütünü açıklamaya yönelik nazariyeler ve tevil sistemleri geliştirmişlerdir. Doğrudan nasları konu alan tefsir ve hadise mukabil naslarla istidlal maksatlı ilişki kuran fıkıh, kelam ve nazarî tasavvuf “kural koyucu (normatif) ilimler” olarak değerlendirilebilir.¹⁸

¹⁷ Ebussuûd Efendi, *İrşâdu'l-akli's-selîm*, I, 10-11.

¹⁸ Paçacı tefsirin dinî ilimler arasındaki yerini tartışarak kural koyucu disiplinler olarak fıkıh ve kelamın rolüne dikkat çekmiştir. Bk. Paçacı, *Çağdaş Dönem'de Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*, s. 15-19, 59-65.

İlk defa İmam Mâtürîdî'nin sözünü ettiği¹⁹ tefsir-tevil ayırımı dair farklı görüşler²⁰ bulunmakla birlikte kabaca tefsir, açık dil verilerini ve rivayetleri kullanarak anlamı kesin olarak belirlemeyi, tevil ise anlama kesin olarak ulaşamadığı durumlarda delillere başvurarak muhtemel anlamlardan birini tercih etmeyi ifade eder. İlahî muradın nihaî olarak belirlenmesi tefsirin doğal alanında gerçekleşen dilsel ve tarihî araştırmanın sınırlarını aşabilmektedir. Bu durumda kural koyucu disiplinlerdeki tevil sistemlerine ihtiyaç duyulur. Tevil sistemleri farklı konularda istidlale konu olabilen âyetleri Kur'an dışındaki bilgi kaynaklarını gözeterek küllî bir bakışla ele alma imkânı sunmaktadır. Mu'tezile tarafından ortaya konulmasına rağmen daha sonra Ehl-i sünnet tarafında da yaygın kabul gören kaideye göre *akliyât* konularında *akıl evvel nakil müevvel*dir.

Tefsir ilminin tevil düzleminde kural koyucu ilimlerle ilişkisi onun bu ilimlere bağımlı bir tatbikat alanı olduğunu göstermez. Geleneksel tefsirin ana damarında tevil sınırlı bir alanda kendini göstermiştir. Mesela Fâtiha tefsirinde orijinal anlamların ve anlam inceliklerinin tespiti kapsamında onlarca mesele gündeme gelirken kelimeler ve fıkıh verileri sadece *bismelenin* Fâtiha'dan olup olmadığı ve *rahmet* sıfatının Allah Teâlâ'ya nispet edilmesi gibi birkaç meselede gündeme gelmiştir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ta Mu'tezile'nin beş esasını tavizsiz şekilde tatbik etmesine rağmen Ehl-i sünnet âlimleri tarafından tefsirde *imam* kabul edilmesi de bununla alakalıdır. *el-Keşşâf* üzerine yazılan şerhlerin tamamına yakını Ehl-i sünnet âlimleri tarafından kaleme alınmıştır ve bunların çok azı eleştiriye merkeze alır.

İlimlerde geliştirilen nazariyeler ve tevil sistemleri tefsirde iki şekilde karşılık bulmuştur. Çok yönlü tefsirlerde tefsir faaliyeti her bir âyet için ağırlıklı olarak *geleneksel tefsirin doğal alanında* gerçekleşirken nazari ilimlerin veri ve yöntemlerine âyetlerin muhtevası elverdiği ölçüde ve müfessirlerin ilgisine göre değişen oranlarda başvurulmuştur. Ebû Hayyân gibi müfessirler *geleneksel tefsirin doğal alanında* kalmaya özen gösterirlerken²¹ Fahreddin er-Râzî gibi düşünöenler çeşitli ilimlerin verilerini tefsire genişçe yansıtmakta sakınca görme-

¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, I, 349.

²⁰ Bu konuda bk. Râgıb el-İsfehânî, *Tefsîrü'r-Râgıb*, I, 1-14; Fenârî, *Aynu'l-a'yân*, s. 5-7; Kâfiyeci, *et-Teysîr*, s. 21-25.

²¹ Ebû Hayyân tefsirinin mukaddimesinde tefsir yöntemini bu minvalde ortaya koymuştur, bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 12-13.

mişlerdir.²² İkinci olarak, tefsir dışındaki bir uzmanlık alanından elde edilen verilerin Kur'an üzerinde tatbik edildiği konulu denilebilecek (lügavî, işârî, fikhî vs.) tefsirler yazılmıştır. Bu eserlerde tefsir formasyonundan ziyade diğer ilimlerdeki formasyonlar öne çıkmaktadır.

Geleneksel dönemde fıkıh, kelam ve tasavvuf disiplinlerinde ortaya konulan yöntemlerin ve tevil sistemlerinin âyetlerin tevilinde belirleyici kılınması özellikle çağdaş dönemde itirazlara konu olmuş, bu durum Kur'an'ın beşerî çıkarımlara boyun eğdirilmesi olarak değerlendirilebilmiştir. Bu yöndeki itirazlar, tevil konusu edilen âyetlerde nihaî anlamın lafızların sarîh delaletlerinden ve rivayetlerden kesin olarak çıkarılamadığı gerekçesiyle bertaraf edilebilir. Nasların sarîh delaletleri ve rivayetlerle çözüme kavuşturulamayan konularda halen anlam arayışı sürdürülecekse tevil kendini bir zorunluluk olarak dayatmaktadır ve tevilin araçlarını tevil edilen naslar ile sınırlı tutmak döngüsellik doğurur.

Tevil düzleminde geleneksel müfessirlere yöneltilebilecek bir eleştiri, çeşitli ilimlerde âyetlerden yapılan istidlalleri Kur'an ilimleri bakımından yeterince eleştiri süzgecinden geçirmemiş olmalarıdır. Sûre bütünlüğü, siyak-sibak, nüzul yeri, zamanı ve sebepleri gibi Kur'an ilimleri açısından yapılacak sorgulamalar, kural koyucu ilimlerin ilgi ve yöntemleri doğrultusunda yapılan istidlalleri tartışmalı hale getirebilmektedir. Geleneksel müfessirler tefsir sırasında kural koyucu ilimlerde sahip oldukları formasyonları kullanmaya devam ettiklerinden, genellikle, mezhebî temayüllerle yapılan istidlalleri dil, rivayet ve Kur'an ilimleri odaklı tefsir formasyonu açısından denetleme konusunda gerekli hassasiyeti göstermemişlerdir.

4. Geleneksel Tefsir Literatürü

Geleneksel dönemde tefsir ilminin nasıl tezahür ettiğini görmek için klasik tefsir literatüründeki telif türlerinin ve alt türlerin belirlenmesi gerekir. Çeşitlilik arz eden bu literatür (I) Tefsirler, (II) Kur'an İlimleri Eserleri, (III) Tefsir İlminin Mahiyetine ve Yöntemlerine Dair Eserler ve (IV) Klasik Tefsirler Üzerine Oluşan Literatür şeklinde tasnif edilebilir.

İlk sıradaki "Tefsirler" kategorisi geleneksel tefsir literatürünün en belirleyici parçasıdır. Etkili tefsirlerin büyük çoğunluğu Mus-

²² Müfessirlerin *tefsir ilmi* tanımları yöntemleri hakkında da bir fikir vermektedir. Geçmişte yapılan tefsir tanımları için bk. Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, s. 35-60.

haf'taki âyet tertibine göre yazılan çok yönlü tefsirlerdir. Bu tefsirlerde dilsel ve tarihî inceleme genelde standart olmakla birlikte âyetlerin içeriğine göre fıkıh, kelam, tasavvuf, hikmet, ahlâk ve mev'ize konuları da söz konusu edilebilmiştir. Değinildiği üzere, tefsirde farklı ilimleri ilgilendiren konulara temas edilip edilmeyeceği ve temas ediliyorsa bunun hangi kapsamda gerçekleşeceği müfessirlerin ilgileri, uzmanlık alanları ve benimsedikleri tefsir yöntemleriyle alakalıdır. Mesela Fahreddin er-Râzî gibi çok yönlü bir müfessirin tefsirinde neredeyse bütün ilimlerin verileri genişçe yer bulurken Ebû Hayyân tefsirinde kelam, tasavvuf ve hikmet konuları nadiren gündeme gelir. Zemahşerî tefsirinde dilbilgisi ve rivayet kaynaklı açıklamaların yanı sıra her fırsatta kelamî istidlaller de yapılırken müfessirin tasavvufa yönelik ilgisizliği tefsirine de yansımıştır.

Mushaf tertibine göre yazılan tek yönlü tefsirler de vardır. Tasavvufî-İrfânî bakış açısı ve tasavvuf nazariyeleri her bir âyetin tefsirine imkân tanıdığından, Sülemî'nin (ö. 412/1021) tefsirinde görüldüğü üzere, âyetlerin sırasıyla ele alındığı tasavvufî tefsirler yazılabilmektedir. Her âyeti fıkıh konularıyla ilişkilendirmek mümkün olmadığından, Cessâs'ın (ö. 370/981) *Ahkâmü'l-Kur'an*'ı gibi Mushaf tertibine göre yazılan az sayıdaki fikhî tefsirde âyetlere seçmeci yaklaşmak gerekmiştir.

Mushaf tertibi yerine belli ilimlerin konularının esas alındığı tek yönlü tefsirler de yazılmıştır. Tahavî'nin (ö. 321/933) *Ahkâmü'l-Kur'an*'ı konulu fikhî tefsirlerin, Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) *Müteşâbihü'l-Kur'an*'ı konulu kelâmî tefsirlerin birer örneğidir. Belli bir ilimle doğrudan ilişkili olarak kaleme alınan bu eserlerde tefsir formasyonundan ziyade ilgili ilimlerdeki formasyonlar öne çıkmaktadır.

Belli bir sûrenin, âyetin veya âyet topluluğunun tefsir edildiği eserler de "Tefsirler" kategorisinde önemli bir yer tutar. Sûre tefsirlerinde âyetler genelde sırasıyla ele alınmış ve çok yönlü olarak tefsir edilmiştir. Risale boyutundaki âyet tefsirleri çoğu halen yazma nüsha halinde bulunan geniş bir literatür oluşturmuştur. Müteahhir dönemde bunların birçoğu şerh-hâşiye literatüründeki tartışmalarla irtibatlı olarak yazılmıştır.

Tefsir literatüründe "Kur'an İlimleri Eserleri" ikinci ana kategoriyi oluşturur. Kur'an ilimlerinde metin içi ve metin dışı bağlamın belirlenmesine katkı sunan meselelerle Kur'an'a dair her türlü tikel mesele ele alınır. Nüzül zamanı, yeri, sebebi, nesih durumu, âyetler ve

sûreler arası münasebet gibi konular Kur'an ilimleri kapsamındadır. Tefsir geleneğinde *garîbu'l-Kur'ân*, *vücûh nezâir*, *nâsih mensûh*, *mü-teşâbihu'l-Kur'an*, *müşkilü'l-Kur'ân*, *esbâbü'n-nüzul* ve *i'câzü'l-Kur'ân* gibi alanlarda müstakil literatürler oluşmuş, aynı zamanda bu konular Taberî'den bu yana tefsir mukaddimelerinde ele alınmıştır. *İ'râbu'l-Kur'ân* ve *meâni'l-Kur'an* gibi terkipler de Kur'an ilimleri kapsamında zikredilse de aslında bu isimlerle yazılan eserler dilbilgi-sel tefsirin örnekleridir.

Altıncı yüzyıldan itibaren İbnü'l-Cevzî, Sehâvî, Zerkeşî ve Süyûtî gibi âlimler Kur'an ilimlerinin topluca ele alındığı eserler yazmışlardır. Bu eserler çağdaş dönemde *tefsir usulü* olarak algılanabilmiş olsa da bunlarda tefsir için bütüncül bir usul ve yöntem ortaya koyma gayesi gözetilmemiş, tefsire yardımcı nazarî bazı konular ile Kur'an'a ve âyetlere dair malumatın derlenmesiyle yetinilmiştir.

“Tefsir İlminin Mahiyetine ve Yöntemlerine Dair Eserler” geleneksel tefsir literatüründeki diğer bir yazım türünü oluşturur. Taberî, İbn Atiyye (ö. 541/1147), Ebû Hayyân gibi müfessirlerin tefsir mukaddimeleri tefsirin yöntemlerine dair önemli bilgiler içerirken Molla Fenârî'nin *Aynu'l-a'yân* adlı Fâtiha tefsirine yazdığı kapsamlı mukaddime tefsir ilminin mahiyetinin genişçe tartışıldığı bir çalışma olarak özellikle dikkat çekmektedir. Tefsirin mahiyeti ve yöntemlerine dair yazılan müstakil eserler arasında İbn Teymiyye'nin *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* adıyla neşredilen eseri, Kâfiyeci'nin *et-Teysîr fi kavâidi ilmi't-tefsîr*'i ve Şah Veliyyüllâh ed-Dihlevî'nin *el-Fevzü'l-Kebîr*'i zikredilebilir.

Geleneksel tefsir literatürünün önemli bir parçası da “Klasik Tefsirler Üzerine Oluşan Literatür”dür. Klasik tefsirlerin etki alanında yazılan bu eserler muhtasar, metin üzerine şerh/hâşiye, şerh üzerine hâşiye, hâşiye üzerine hâşiye, metin/hâşiye üzerine ta'lik, şevâhid şerhi, hadis-rivayet tahriri, muhâkeme, reddiye ve tercüme gibi geniş bir yelpazede kendini gösterir.²³

Bu yazıda geleneksel dönem tefsir literatürünün tasnifine dair teklif edilen tasnif aşağıda tablo haline getirilmiştir:

²³ Bu konuda bir tasnif için bk. Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü*, s. 37-38.

GELENEKSEL TEFSİR LİTERATÜRÜ	
I. TEFSİRLER	
1.	Mushaftaki âyet tertibine göre yazılan tefsirler (Tam veya eksik tefsirler, sûre tefsirleri)
1.1.	Çok yönlü olanlar
	Ör: Taberî, <i>Câmi'ü'l-beyân</i> ; Mâtürîdî, <i>Te'vilâtü'l-Kur'ân</i> ; Zemahşerî, <i>el-Keşşâf</i> ; Ebû Hayyân, <i>el-Bahru'l-muhît</i> ; Râzî, <i>et-Tefsîru'l-Kebîr</i> ; Kurtubî, <i>el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân</i> ; Âlûsî, <i>Rûhu'l-meânî</i>
1.2.	Tek yönlü olanlar
1.2.1.	Dilsel tefsirler
	Ör: Ferrâ, <i>Meânî'l-Kur'ân</i> ; Ebû Ubeyde, <i>Mecâzü'l-Kur'ân</i> ; Nehhâs, <i>Î'râbü'l-Kur'ân</i>
1.2.2.	Rivayet tefsirleri
	Ör: İbn Ebî Hâtim, <i>Tefsîrü'l-Kur'ân</i> ; Süyûtî, <i>ed-Dürrü'l-mensûr</i>
1.2.3.	İşârî tefsirler
	Ör: Tüsterî, <i>et-Tefsîr</i> ; Sülemî, <i>Hakâikü't-Tefsîr</i> ; Konevî, <i>Tefsîru'l-Fâtiha</i>
1.2.4.	Fıkhî tefsirler
	Ör: Cessâs, <i>Ahkâmu'l-Kur'ân (âyetleri seçmeci)</i>
2.	Âyetlerin belli bir ilmin konuları açısından derlenerek tefsir edildiği eserler
2.1.	Fıkhî tefsirler (Ahkâm tefsirleri)
	Ör. Tahavî, <i>Ahkâmu'l-Kur'ân</i>
2.2.	Kelâmî tefsirler
	Ör: Kâdî Abdülcebbâr, <i>Müteşâbihu'l-Kur'ân</i>
3.	Belli bir âyetin veya âyet topluluğunun tefsir edildiği eserler/risaleler
II. KUR'AN İLİMLERİ ESERLERİ	
1.	Belli bir Kur'an ilminin ele alındığı eserler
	Ör: Katâde, <i>en-Nâsih ve'l-mensûh fî kitâbillâh</i> ; Nehhâs, <i>en-Nâsih ve'l-mensûh fî kitâbillâh</i> ; Vâhidî, <i>Esbâbü'n-nüzûl</i>
2.	Kur'an ilimlerinin topluca ele alındığı eserler
	Ör: Zerkeşî, <i>el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân</i> , Süyûtî, <i>el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân</i>
III. TEFSİRİN MAHİYETİNE VE YÖNTEMLERİNE DAİR ESERLER	
1.	Tefsir mukaddimleri
	Ör: Taberî, <i>Câmi'ü'l-beyân</i> mukaddimesi; İbn Atiyye <i>el-Muharraru'l-vecîz</i> mukaddimesi, Ebû Hayyân, <i>el-Bahru'l-muhît</i> mukaddimesi; Molla Fenârî, <i>Aynu'l-a'vân</i> mukaddimesi

2.	Müstakil eserler Ör: İbn Teymiyye, <i>Mukaddime fi't-tefsîr</i> ; Kâfiyeci, <i>et-Tefsîr fi kavâidi ilmi't-tefsîr</i> ; Şah Veliyyüllâh ed-Dihlevî, <i>el-Fevzü'l-Kebîr</i>
IV. TEFSİRLER ÜZERİNE OLUŞAN LİTERATÜR	
1.	Şerh. Ör: <i>el-Keşşâf</i> ve <i>Envârü't-tenzîl</i> şerhleri
2.	Şerh hâşiyesi Ör: Ali Kuşçu, Teftâzânî'nin <i>el-Keşşâf</i> şerhi hâşiyesi
3.	Hâşiye hâşiyesi Ör: Molla Abdülkerîm, Ali Kuşçu'nun <i>el-Keşşâf</i> şerhi hâşiyesinin hâşiyesi
4.	Ta'lik/Ta'lika (Ana metin, şerh, veya hâşiye üzerine tutulan kısa notlar) Ör: Molla Fenâri, <i>Ta'lika alâ evâilî'l-Keşşâf</i>
5.	Muhtasar (Şerhli veya eleştiri içerikli olabilir) Ör: Kutbüddin el-Fâlî, <i>Takrîbu't-tefsîr</i> (<i>el-Keşşâf</i> muhtasarı)
6.	Şevâhid şerhi Ör: Muhibbuddîn Efendi, <i>Şerhu şevâhidi'l-Keşşâf</i>
7.	Hadis tahriri Ör: İbn Hacer el-Askalânî, <i>el-Kâfi's-şâf fi tahrîci ehâdisi'l-Keşşâf</i>
8.	Muhâkeme Ör: Abdülkerim b. Abdilcebbâr <i>el-Muhâkemât beyne'l-Kutb ve'l-Aksarâyî</i>
9.	Reddiye (Şerh içerikli olabilir) Ör: İbnü'l-Müneyyir, <i>el-İntisâf fî mâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl</i>
10.	Tercüme (Şerhli veya ihtisarlı olabilir) Ör: <i>Tefsîru Ebi'l-Leys</i> tercümeleri

Sonuç

Geleneksel dönemde Kur'an'ı bilgi kaynağı olarak kullanan dinî ilimlerin yanı sıra tefsir ilmi öncelikle Kur'an'ın *dilsel bir söylem olarak* incelenmesini üstlenmiş, istidlal ve tevil konusunda kural koyucu dinî ilimlerdeki tevil sistemlerine ve yöntemlere başvurmakla yetinmiştir. Muhtevasına bakılmaksızın her bir âyeti *dilsel bir söylem olarak* inceleme konusu eden yegâne ilim tefsirdir. Tefsire özgü bu inceleme dilbilgisi, belagat, rivayetler ve Kur'an ilimleri çerçevesinde gerçekleşir. *Geleneksel tefsirin doğal alanı* olarak değerlendirdiğimiz bu çerçevede dilsel, bağlamsal ve tarihî inceleme orijinal anlamın açığa çıkarılmasını sağlarken belagat incelemesi edebî anlam inceliklerinin tespitini mümkün kılmaktadır. Belagatin meânî dalı her bir sözün

edebî değerini açıklama gücüne sahip olduğundan tefsirde özellikle öne çıkmıştır.

Geleneksel tefsirlerde dilbilgisel ihtimallerin ve rivayetlerin değerlendirme yapılmaksızın sıralanması sıklıkla görülen bir durumdur. Dilbilgisel ihtimallerin ortaya konulması dilbilgisi uzmanlığıyla, rivayetlerin tespiti ise hadis ve tarih uzmanlığıyla ilgilidir. Tefsir faaliyetinin ön şartları olan bu dil-tarih adımlarının ardından Kur'an ilimleri işletilerek mümkünse tercihler yapmak ve rivayetleri anlamın tespitinde işlevsel hale getirecek şekilde sıhhat ve bağlam bakımından değerlendirilmek tefsir formasyonunun bir gereğidir. Geleneksel tefsir bu iki konuda boşluklar bırakmıştır. Diğer ilimlerdeki meseleler bağlamında âyetlerden yapılan istidlallerin metin içi ve metin dışı bağlamın tespitine odaklanan Kur'an ilimleri bakımından denetlenmesi de geleneksel tefsirde ihmal edilen bir konudur.

Kur'an'ın *dilsel bir söylem olarak* incelenmesinin ötesinde tevil ameliyesi nazari ilimlerin verilerine ve yöntemlerine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Kuramsal olarak bakıldığında tevil, meselelerin çözümünde nasların sarîh delaletleri ve rivayetler yeterli olmadığında gündeme gelmelidir. Tevil yapılırken döngüsellik oluşmaması için nasların dışında kalan bilgi kaynaklarına ve yöntemsel araçlara başvurulması tabidir. Çok yönlü tefsirlerde nazari ilimlerin verileri âyetlerin muhtevası elverdiği ölçüde ve müfessirlerin ilgisine göre değişen oranlarda kullanılmış, öte yandan belli mezhepler ve yönelimler esas alınarak işâri, fikhî gibi nitelemelere konu olan tefsirler de yazılmıştır. Bu ikinci tür eserlerde tefsir formasyonundan ziyade ilgili ilimlerdeki formasyonlar ön plandadır.

Geleneksel tefsirin dilbilgisi, belagat, rivayetler ve Kur'an ilimleri çerçevesinde gelişim gösteren ana damarında tevil ameliyesi sınırlı bir faaliyet alanına karşılık geldiğinden, tefsirin kural koyucu ilimlerden istifadesi, onun kendine yeter bir disiplin olmadığı sonucunu vermez. Tevil sınırlı sayıda âyette gündeme gelirken *tefsirin doğal alanında* tefsir formasyonu her âyette hatta âyetlerin her anlamlı atomik biriminde kendini göstermektedir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı gibi i'tizâlî tevil sistemine sıkıca bağlı kalınan bir tefsirin Ehl-i sünnet uleması tarafından bir klasik haline getirilmiş olması bununla alakalıdır.

Farklı türden eserlerin oluşturduğu geleneksel tefsir literatürü "Tefsirler", "Kur'an İlimleri Eserleri", "Tefsirin Mahiyetine ve Yöntemlerine Dair Eserler" ve "Tefsirler Üzerine Oluşan Literatür" sek-

linde dörtlü bir tasnife tabi tutulabilir. Tasnifin her bir kısmı da kendi içerisinde dallara ayrılmaktadır.

Kaynaklar

el-Medhal ilâ Mevsû'ati't-tefsîri'l-me'sûr, ed. Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2017.

Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşî, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1418/1998.

Boyalık, M. Taha, "Abdülkâhir Cürcânî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi" (Doktora Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2014.

Boyalık, M. Taha, *Dil, Söz ve Fesâhat: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Sözdizimi Nazariyesi*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

Boyalık, M. Taha, *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasikliğinin Etki Tarihi*, İstanbul: İsam Yayınları, 2019.

Büyük, Enes, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Ebussuûd Efendi, *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyel'l-Kur'ânî'l-kerîm*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

Endelûsî, Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1420.

Fenârî, Molla Şemseddin Hamza, *Aynu'l-a'yân: Kitâbu tefsîri'l-Fâtîha*, İstanbul/Dersaadet: Rifat Bey Matbaası, 1326.

Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf Necati – Muhammed Ali en-Neccâr, Mısır: ed-Dâru'l-Misriyye, ts.

İsfehânî, Râgıb, *Tefsîru'r-Râgıb el-İsfehânî*, thk. Muhammed Abdülâziz Besyûnî v.dğr., Tanta-Riyad: Câmî'atü Tanta v.dğr., 1420/1999.

Kâfiyecî, Muhyiddin, *et-Teysîr fî kavâ'idî ilmi't-tefsîr*, thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, Kahire: Mektebetü'l-Kudşî, 1419/1998.

Kaya, Mesut, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.

Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne: Tefsîru'l-Mâturîdî*, thk. Mecdî Bâsellûm, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005.

Paçacı, Mehmet, *Çağdaş Dönem'de Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*, İstanbul: Klasik, 2012.

Taberî, İbn Cerîr, *Câmî'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah et-Türkî, Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001.

Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali, *Esbâbü'n-nüzûl*, Demmâm: Dâru'l-islâh, nşr. İsam el-Humeydân, 1412/1992.

Zeccâc, Ebû İshak İbrahim, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, thk. Abdülcelîl Abduh, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1408/1988.

Zemahşerî, Cârullah Mahmud, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1366/1947.